

С. Бородовський, кандидат юридичних наук, професор кафедри судочинства Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ

Проблеми одностороннього правочину

У науці цивільного права сьогодні недостатньо уваги приділяється проблемам односторонніх правочинів. Утім односторонній правочин є важливим цивільно-правовим інститутом, що лежить в основі створення, набуття, зміни або припинення цивільних прав і юридичних обов'язків осіб приватного права. Цей правовий інститут перебуває в тісному зв'язку з інститутами договору, зобов'язання, права власності тощо. Тому його внутрішньоправові проблеми та суперечності тісно пов'язані з іншими цивільно-правовими проблемами і дискусіями.

Метою цієї статті є визначення основних проблем інституту одностороннього правочину і шляхів їх вирішення.

Питанням односторонніх правочинів присвячено окремі праці О. С. Іоффе, Д. І. Мейера, Ю. С. Гамбарова, О. А. Красавчикова, М. І. Брагинського, В. В. Вітрянського, Ф. С. Хейфеца та ін.

Передусім необхідно вказати, що концепція юридичного акта, під яким розуміється односторонній правочин, відіграє важливу роль, оскільки забезпечення реалізації інституту договору, який є найпоширенішою підставою встановлення, зміни та припинення цивільних прав і обов'язків, засноване на положеннях цієї концепції¹.

Так, у юридичній літературі радянського періоду класифікацію правомірних юридичних дій запропонував М. М. Агарков, поділивши їх на три основні групи: юридичні акти, юридичні вчинки і дії, що створюють передбачений нормами права об'єктивний результат. Під юридичними актами він розумів правомірні дії, спрямовані на встановлення, зміну або припинення правовідносин; під юридичними вчинками — правомірні дії, які спрямовані на визнання фактів або повідомлення про минулі, дійсні чи майбутні факти, які викликають юридичні наслідки, незалежно від того, чи були такі дії спрямовані на настання певних наслідків, чи ні; до третього виду правомірних дій

¹ Suk K. H. The new conflict Laws Act of the Republic of Korea. Yearbook of private international law. – Vol. 5. – Kluwer Law International and Swiss institute of comparative law 2004. – С. 116–117 ISBN 90-411-2271-0

автор відносив дії, що створили передбачений нормами права об'єктивний результат¹.

З часом зазначене уявлення про правочин доповнювалося іншими поглядами, але і сьогодні в основі такої класифікації лежить зазначена думка М. М. Агаркова.

Наприклад, Ю. К. Толстой вказує, що в юридичній літературі є пропозиції доповнити класифікацію юридичних фактів на дії і події ще однією, третьою, групою юридичних станів. Разом з цим автор підкреслює, що відповідно до протилежної позиції юридичні стани не визнаються юридичними фактами, оскільки значення юридичного факту має не сам юридичний стан, а ті зміни, які в ньому відбуваються. Сам автор вважає, що юридичні стани є юридичними фактами і пропонує виділити їх в особливу групу юридичних фактів, оскільки вони можуть мати вольовий (знаходження в шлюбі) і невольовий характер (родинні відносини)².

На нашу думку, юридичний стан, не є юридичним фактом і не є правочином, а повинен розглядатися як статус особи. Наприклад, статус подружжя, батька, матері, близьких родичів тощо. Основний наголос у цьому статусному правовідношенні має бути поставлений не на тривалість такого правовідношення, а на зміст прав і обов'язків його сторін, оскільки в разі народження дитини для права має значення набуття батьками і дитиною взаємних прав і обов'язків, а не їх наявність у певному стані. Або ж реєстрація фізичної особи як суб'єкта підприємницької діяльності здійснюється нею для набуття відповідного статусу, що полягає в набутті та реалізації певних прав і здійсненні обов'язків, а не для встановлення певного стану. Тому статус особи обумовлюється наданням їй певних прав або покладенням на неї відповідних обов'язків. Отже, статус особи необхідно розглядати як елемент дієздатності особи і як особливий напрям реалізації її свободи вибору.

Часто вказується, що договір відрізняється від одностороннього акта³, але не конкретизується, у чому саме полягає вказана різниця. Відповідно постає питання щодо необхідності встановлення співвідношення і взаємозв'язку між цими правовими категоріями.

Згідно з п. 3 ст. 202 ЦК України одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами.

¹ Толстой Ю. К. К теории правоотношения / Ю. К. Толстой. – Л., 1959. – С. 14.

² Там само. – С. 14.

³ Саватьє Р. Теория обязательств. Юридический и экономический очерк / Р. Саватьє. – М., 1972. – С. 178.

Наприклад, у п. 1 ст. 155 Цивільного кодексу Республіки Білорусь вказано, що правочини можуть бути дво- або багатосторонніми (договори) і односторонніми. При цьому на перше місце законодавець Республіки Білорусь поставив саме договори, відзначаючи їх переважачу кількість щодо односторонніх правочинів та підкреслюючи їх важливість в опосередкуванні динаміки цивільних відносин.

Необхідно вказати, що відповідно до п. 2 ст. 155 Цивільного кодексу Республіки Білорусь одностороннім вважається правочин, для здійснення якого згідно із законодавством або домовленістю сторін необхідно і достатньо вираження волі (дії) однієї сторони.

Зазначене положення є цікавим тим, що за його допомогою односторонність правочину встановлюється, виходячи не з правової природи і змісту цього інституту, а визначається положеннями законодавчих норм чи може бути встановлена за домовленістю сторін.

Підкреслимо, що односторонній правочин формується однією особою, а тому він є одномісним відношенням з однією стороною. Але участь у такому правочині може брати декілька учасників. Перш за все це стосується правочинів, в яких на одній стороні знаходиться декілька осіб, або правочин, з якого виникають абсолютні речові права. Наприклад, унаслідок створення речі права може набути одна або кілька осіб, яким протистоїть невизначена кількість осіб, що зобов'язані не порушувати їх речове право, оскільки визнання чужого права і утримання від його порушення виникає саме з факту створення речі.

Вважається, що застосування односторонніх дій за межами давно існуючих випадків не тільки спрощує цивільні відносини, а й звужує коло можливих конфліктів¹. І дійсно, на сучасному етапі розвитку сфера застосування односторонніх правочинів розширюється, а в юридичній літературі дедалі частіше з'являються думки щодо можливості застосування положень про односторонні правочини і до інших цивільно-правових відносин.

Відповідно до п. 2 ст. II. — 1:101 Проекту Цивільного кодексу Європейського Союзу (Draft Common Frame of Reference) юридичний акт — це будь-яка заява (ствердження, формулювання) або домовленість, яка виражає чи передбачає поведінку з наміром створити правові наслідки².

¹ Денисевич Е. М. Односторонние сделки в гражданском праве Российской Федерации (Понятие, виды и значение) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Е. М. Денисевич. — Екатеринбург, 2004. — С. 1.

² Bar C., Clive E. Schulte-Nolke H. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law Outline Edition. — 2009. — С. 183, ISBN 978-3-86653-097-3

За статтею 4:301 Проекту Цивільного кодексу Європейського Союзу до односторонніх юридичних актів встановлено такі вимоги:

а) особа, яка його вчиняє, має намір бути юридично пов'язаною або бажає досягнути іншого відповідного юридичного наслідку;

б) юридичний акт є достатньо визначеним;

с) повідомлення про акт досягає особу, якій він спрямований або, якщо акт адресований необмеженому колу осіб, він має бути вчинений в оголошенні, рекламі, анонсі чи в інший спосіб¹.

З урахуванням зазначеного можна дійти висновку, що автори Проекту Цивільного кодексу Європейського Союзу розглядають оферту і акцепт та інші окремі повідомлення як односторонні правочини. Однак такий підхід підтримується не всіма дослідниками, а часто взагалі заперечується.

Відповідно однією з проблем інституту одностороннього правочину є дискусія щодо визнання чи невизнання за офертою і акцептом статусу правочину. Наприклад, Є. М. Денисевич висловлює пропозицію щодо розширення змісту одностороннього правочину за рахунок включення до нього таких волевових актів, як здійснення і прийняття виконання за договором, знищення власної речі, оферта і акцепт. У цьому разі односторонній правочин розглядається як підстава руху речових, зобов'язальних та організаційних правовідносин².

На перший погляд, таке вузьке розуміння правочину, як волевиявлення особи, що спрямоване на встановлення, зміну або припинення цивільних прав чи обов'язків, формально дає підстави для розгляду оферти і акцепту як правочину.

Відносини щодо подання оферти і висловлення акцепту також можна розглядати як організаційні цивільні відносини, оскільки вони спрямовані на формування дво- або багатостороннього правочину і тривають до моменту його укладення. Ці відносини передують регулятивній стадії правочину, в якій безпосередньо встановлюються, змінюються або припиняються цивільні права та юридичні обов'язки.

Однак оферта і акцепт не є самостійними, а головне самодостатніми діями. Відповідно вони не можуть розглядатися окремо одне від одного як самостійні односторонні правочини. Оферта не означає

¹ Bar C., Clive E. Schulte-Nolke H. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law Outline Edition 2009. – ISBN 978-3-86653-097-3

² Денисевич Е. М. Односторонние сделки в гражданском праве Российской Федерации (Понятие, виды и значение) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Е. М. Денисевич. – Екатеринбург, 2004. – С. 1.

пов'язаності, тому що передбачає її прийняття або відхилення. Отже, вона прямо залежить від зустрічної дії її адресата.

Оферта і акцепт є яскравими прикладами юридичної фікції. Це штучні поняття, що запроваджені лише для спрощення розуміння феномену договору. Вони виникли на основі теорії волевиявлення внаслідок розщеплення поняття договору. Тому, на нашу думку, розвиток доктрини про самостійну роль оферти і акцепту є деструктивним і безпідставним, а шлях до їх ще більшого віддалення — помилковим.

Указане підтверджується також невизнанням реклами як одностороннього правочину. Так, відповідно до п. 2 ст. 641 ЦК України реклама або інші пропозиції, адресовані невизначеному колу осіб, є запрошенням робити пропозиції укласти договір, якщо інше не вказано у рекламі або інших пропозиціях.

Однак у п. 1 ст. 699 ЦК України міститься суперечлива правова норма, відповідно до якої пропозиція товару в рекламі, каталогах, а також інших описах товару, звернених до невизначеного кола осіб, є публічною пропозицією укласти договір, якщо вона містить усі істотні умови договору. При цьому виставлення товару, демонстрація його зразків або надання відомостей про товар (описів, каталогів, фотознімків тощо) у місцях його продажу є публічною пропозицією укласти договір незалежно від того, чи вказана ціна та інші істотні умови договору купівлі-продажу, крім випадків, коли продавець явно визначив, що відповідний товар не призначений для продажу.

Таким чином, положення п. 2 ст. 641 ЦК України і положення ст. 699 ЦК України містять взаємно суперечливі правові норми, і такий конфлікт норм має бути усунутий законодавцем.

За умов ринкової економіки договір розглядається як основа партнерства¹. У свою чергу односторонній правочин є основою створення, зміни та припинення цивільних прав особою самостійно для себе. Але необхідно враховувати, що правочин все ж є соціальним явищем, суспільним відношенням, а тому про нього як про факт і, про його зміст неодмінно мають бути повідомлені також інші учасники цивільних відносин. Та властивість одностороннього правочину, відповідно до якої в ньому на одній стороні можуть брати участь декілька осіб, означає, що

¹ Меркулов В. В. Гражданско-правовой договор в механизме регулирования товарно-денежных отношений : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03 / В. В. Меркулов. – 1994. – С. 4.

і односторонній правочин, а не тільки договір, як вказує О. А. Беяневич¹, є видом соціальної взаємодії і засобом комунікації.

Під односторонніми правочинами розуміють різноманітні дії учасників цивільних відносин, наприклад, складення заповіту, видачу довіреності, відмову від спадщини, виконання зобов'язання, видачу чеку, публічну обіцянку винагороди, відмову від договору майнового найму тощо. Однак віднесення до односторонніх правочинів окремих дій часто викликає необхідність вирішення певних спірних питань.

Так, у юридичній літературі вказується, що право батьків представляти своїх малолітніх та неповнолітніх дітей ґрунтується на такій складній юридичній сукупності, як норма закону і подія (народження дитини), а для представництва батька до того ж потрібна наявність акта цивільного стану (шлюбу з матір'ю дитини), правочину (заява про визнання себе батьком дитини за відсутності шлюбу з матір'ю), рішення суду про визнання батьком дитини².

Однак заява особи про визнання її батьком дитини за відсутності шлюбу з матір'ю дитини не є правочином. Оскільки, по-перше, правочин опосередковує майнові відносини, а вказані відносини є особистими немайновими і, по-друге, мова йде про реєстрацію акта цивільного стану, що теж не належить до правочинів. Крім цього реєстрацію актів цивільного стану здійснюють уповноважені на те органи, а не безпосередньо учасники цивільних відносин.

Такі дії не є правочинами, а значить до них не можна застосовувати і відповідні правові норми, що регулюють правочинні відносини. Крім цього у разі визнання недійсним акта цивільного стану (визнання усиновлення недійсним, визнання шлюбу недійсним) до цих відносин не буде застосовуватися положення підп. 2 п. 2 ст. 16 ЦК України, де визначено, що способом захисту цивільних прав та інтересів може бути визнання правочину недійсним. До цих відносин також не застосовується положення статей 215, 216 ЦК України про підстави і наслідки визнання правочину недійсним.

У цьому разі застосуванню підлягає положення п. 2 ст. 16 ЦК України, де вказано, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений договором або законом.

Істотно відрізняються правові наслідки недійсності правочину і правові наслідки недійсності шлюбу. Відповідно до п. 1 ст. 216 ЦК

¹ Беяневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти) : монографія / О. А. Беяневич. – К., 2006. – С. 27.

² Цивільне право України : підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К., 2003. – 776 с.

України недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. У свою чергу в п. 1 ст. 45 СК України вказано, що недійсний шлюб, а також шлюб, визнаний недійсним за рішенням суду, не є підставою для виникнення в осіб, між якими він був зареєстрований, прав та обов'язків подружжя, а також прав та обов'язків, які встановлені для подружжя іншими законами України. Однак у п. 2 цієї статті зазначено, що якщо протягом недійсного шлюбу особи набули майно, воно вважається таким, що належить їм на праві спільної часткової власності. Отже, недійсний шлюб може створювати правові наслідки, що аналогічні дійсному шлюбу.

Таким чином, розвиток цивільного законодавства України має здійснюватися на основі сучасних уявлень про правові явища, що потребує постійного вдосконалення положень цивільно-правової доктрини.